

ارزش محتوایی کتیبه سنگی بسم ا... موزه آذربایجان تبریز مریم فدایی

کلید واژه : سنگتراشی سنتی ایران- کتیبه سنگی بسم ا... موزه آذربایجان تبریز

چکیده :

هنر سنگتراشی سنتی ایران در پیوند با کتابت از دیرباز در تاریخ هنر ایران سابقه داشته است شاید در گذشته کمتر به مفاهیم نمادین یا اعتقادی خط در کنار فن هایی مانند سنگتراشی توجه میشد و بیشتر کاربرد آن مورد توجه قرار گرفته است اما با ظهور دین اسلام و انتشار آن در ایران معانی رمز گونه آیات خدا در قرآن کریم سبب گردید تا هنرمندان به مفهوم واقعی ذات متعالی هنر دینی به وظایف اصلی خود به عنوان هنرمند دینی پی برده و در بسیاری از دست ساخته ها مهری مذهبی و اعتقادی بزنند یکی از این آثار ارزشمند در حوزه هنر اسلامی کتیبه های سنگی هستند که نمونه آن بصورت کاملاً منحصر و نام دار کتیبه سنگی بسم ا... الرحمن الرحیم موزه آذربایجان تبریز است این کتیبه شاید در وهله اول بدلیل ظواهر آن و ایجاد رنگ های متنوع و نام خوشنویس آن مهم جلوه داده شود اما مانند همه آثار اسلامی که در ایران تولید شده است حاوی بار معنوی و اعتقادی است که در دوره های مختلف هنری صاحب فلسفه خاص دینی بوده و حامل پیام الهی است استفاده از رنگ طلائی و آبی که نمودار الوهیت و پیوند آسمان و زمین است در کنار خط نستعلیق ایرانی به قلم کاتب مشهور قاجار یعنی میرزا سنگلاخ و با هدفی متعالی برای مزار پیامبر اسلام ص ساخته و پرداخته شد و انتخاب اشعاری در مدح رسول اکرم ص در کنار عبارت مرکزی بسم ا... الرحمان الرحیم به اصلی ترین اصل اعتقادی مسلمین یعنی توحید و باور به یگانگی خداوند در جهان مادی و معنوی اشاره می کند که تنها اوست و باید به او توسل جست وجودی که خود منشا پیدایش همه مخلوقات بوده و اولین حرکت او برای خلق از همان باور عرفانی به ب بسم ا... و نقطه زیر آن به عنوان رمز احدیت پروردگار اشاره می کند و ناشی از تفکر واحدیت خداوند و اعتقاد مسلمان به یگانگی و توحید است .

مروری بر کتیبه های دوره اسلامی

کتیبه های اسلامی ارزشمند ترین یادمانهای هنری ادوار تاریخ اسلام هستند که بنا به جنسیت مصالح ماندگاری متفاوت دارند استفاده از سنگ به دلیل خاصیت پذیری آن در افزایش طول عمر کتیبه های خوشنویسی تاثیر زیاد داشته و کاربرد آن در بناهای مذهبی مانند مساجد و مقابر دلیلی بر این ادعا است زیرا خوشنویسی در آن برای تزئین اینگونه بناها سهم چشمگیری دارد و توانسته ارتباط درست و منطقی بین هنر خوشنویسی و سنگتراشی سنتی برقرار کند کلماتی که بعنوان مرکز توحید باوری اسلامی است در بیشتر این کتیبه ها بچشم می خورد و شامل آیات قرآن - روایت دینی- احادیث پیامبر اسلام ص و امام علی ع است بنا بگفته «... لورنز کورن کهن ترین کتیبه در تاریخ هنر اسلامی کتیبه قبه الصخره است که با مضامین مذهبی و متن اصول اعتقادی صدر اسلام نوشته شده و شامل نشانه های تکنیکی برای خوانش نوشته هاست و به این دلیل از اهمیت شایانی در تاریخچه خوشنویسی برخوردار میباشد»^۱ در قرون اولیه تاریخ اسلام کتیبه هایی ساخته شد که تعداد آنها اندک است و بیشتر تزئینات آنها منحصر به سوره های قرآن بشکل نواری با متون اصول عقیدتی اسلام میباشد همچنین کتیبه هایی غیر مذهبی با نام سفارش دهنده با اندازه و ابعاد بزرگ ساخته شد که در بناهای خاصی به نمایش در آمدند اهمیت کتیبه های معماری اسلامی مربوط به ویژگی های خاص آن است که مطرح ترین آن بهره برداری از عنصر خوشنویسی در معماری بعنوان یک ابزار تزئینی است در تمام ابنیه های اسلامی کتیبه ها با مضامین دعا - قرآن - حدیث همراه هستند و حتی مکانهای خاصی برای این متون در نظر گرفته اند مانند مناره ها - سردرها - پای گنبدها - محراب و قبله و حتی سنگ قبرها و هنرمند تمام فضاهای خالی کتیبه و بنا را با حروف نوشتاری پر می کرد و بصورت تکرار و طرح و الگوی واحد بر سطوح دیوارها ترسیم می نمود بنا به اهمیت صورت زیبا ی کتیبه های اسلامی بلحاظ فرم های آن در تقسیم بندی ابعاد و شکل و نقش و نگارهای خطوط اسلامی در کنار موتیف های تزئینی و رنگها معانی و مفهوم کتیبه ها است که به آن اهمیت ویژه ای بخشیده زیرا شرایط اجتماعی و مذهبی و فرهنگی اقوام مسلمان است که توانسته تا خلاقتهای هنرمند هنرهای سنتی را بظهور برساند مثلا آیات قرآن کریم بیشترین عامل تصویری ساختمانها و کتیبه های اسلامی است که شامل جملاتی در اظهار ایمان و باور مسلمین بود که در وهله اول با خط کوفی و در نهایت با خط نستعلیق بر تمام ظواهر و صورتهای هنر اسلامی ظاهر شد در تهیه کتیبه ها متون مربوط به ادعیه با نام خداوند و ستایش پروردگار باز گو کننده تواناهایی بی حد و حصر خداوند است و مدح و دعای پیامبر اسلام ص - امام علی ع و پنج تن آل عبا است «...از دعاهای مشهور بیشتر در تزئین محرابهای گذشته استفاده میشد و استفاده از سوره ایه الکرسی و جوشن کبیر و اسامی امامان توسط هنرمندان کتیبه نگار ایرانی در محرابهای زیبای دوره ایلخانی - صفوی دیده میشود که تماما بازتابی از افکار شیعیان و تداعی پیام دوستی با خدا و ولی خدا است از دعاهای مشهور مربوط به پیامبر اسلام ص دعای صلوات است که جایگاه ویژه ای در کتیبه های اسلامی دارد»^۲ بطور کلی کتیبه هایی که نقش تزئینی آنها مقدم بر خوانایی است محتوایی با ماهیتی مذهبی داشته و هدف از اینگونه کتیبه های تزئینی ستایش دائمی پروردگار است که از عالم روحانی حکایت می کند این گونه کتیبه ها در مقاطع زمانی معین خوشنویسی میشوند و دارای محتوای خردمندانه هستند که درک واقعی مفاهیم آنها به آسانی میسر نیست .

^۱ نک: لورنز کورن، کتیبه های مذهبی در معماری اسلامی، مجله هنر و مردم، ش ۱۶۶، تیر ۹۱، ص ۷۹.

^۲ نک: مهناز شایسته فرد، جایگاه قرآن و حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی، فصلنامه علمی و پژوهشی مدرس دانشگاه تربیت مدرس تهران، سال ۸۱، ص ۷۴.

موزه تبریز در آذربایجان شرقی یکی از موزه های غنی از لحاظ گنجینه ارزشمند آثار هنری ایران است که در سال ۱۳۳۶ ه.ش ساخته و در سال ۴۱ رسماً بکار خود پرداخت این موزه در حال حاضر از سه بخش باستان شناسی - مردم شناسی - تاریخ مشروطه تشکیل شده و آثار باستانی آن حاصل حفاری های انجام شده از مناطق موشلان- حسنلو- قره تپه - خسور شاه - مارلیک و... میباشند از شاهکارهای هنری این موزه کتیبه سنگی بزرگی است که توسط حکاک و خطاط و شاعر هنرمند عصر قاجار یعنی میرزا محمد علی قوچانی معروف به سنگلاخ خلق شده و از زیبا ترین آثار هنری بشمار می آید .

«...میرزا محمد علی اردوغانی قوچانی اسفراینی معروف به (خامه روان) و متخلص به (سنگلاخ) از مردان مشهور قرن ۱۳ ه.ق در کشورهای اسلامی است وی از خوشنویسان و شاعران بلند پایه آن قرن است و در نثر سبک خاصی داشته است وی در سال ۱۱۸۵ ه.ق در اردوغان اسفراین متولد شد در حالی که اصلیتش از خاندان قرائی قوچان بود بیشتر منابع تاریخی او را میرزا سنگلاخ خراسانی خپوشانی نوشته اند میرزا سنگلاخ در فارسی و عربی چیره دست بود و در فن خط مهارتی عجیب داشت از تمام خطوط نستعلیق و شکسته و نسخ را خوش می نوشت اما در نستعلیق نویسی استاد بود گفته اند سنگلاخ هنرمندی درویش مسلک و در عین حال بلند پرواز بوده و نزدیک به ۱۱۰ سال عمر کرد نیمی از عمرش در سفر گذشت و برخی از اشعارش را در مدح برخی اشخاص سرود در ۲۵ سالگی به عثمانی و مصر سفر کرد و توسط محمد علی پاشا خدیو مصر برای کتابت کتیبه دور مسجد جامع محمد علی پاشا به قاهره دعوت شد از جمله آثار با ارزش او سنگ نبشته مرمر عظیمی برای تربت مطهر حضرت رسول اکرم ص است که به مدت ۸ سال بر آن کار کرد سطح این تابلو متن جلی بسم ا... الرحمن الرحیم بقلم یک دانگ کتیبه نستعلیق خوش و خطوط با اشعار بوضیری در مدح پیامبر اسلام ص دارد که بصورت برجسته نوشته شده است اثر رقم دارد بر یکی از نقوش تزئینی آن ، راقمه سنگلاخ خامه روان بچشم می خورد بنا به روایت مورخان حمل این کتیبه بسیار دشوار بوده و برای ساخت آن از محمد علی پاشا توقع پاداش گزاف داشته است که چون از دریافت آن مایوس شد اثر را با کشتی به استانبول انتقال داد و به سلطان عبدالعزیز خان سلطان عثمانی عرضه نمود تا اینکه با وساطت و اقدام میرزا جعفر خان مشیر الدوله از راه قفقاز به ایران ارسال شد و در تبریز در معرض دید عموم قرار گرفت مقرر شده بود تا در مشهد بر سر گور خود قرار دهد که نشد و سنگ در مزار سید ابراهیم تبریز بر دیوار منصوب گردید تا اینکه میرزا سنگلاخ در گذشت و او را در کنار همان سنگ بخاک سپردند ..» تا اینکه بعدها در سال ۱۳۷۲ ه.ش بمنظور حفاظت بیشتر از کتیبه به موزه آذربایجان تبریز منتقل شد. مشخصات ظاهری اثر بنا به شناسایی فرم آن شامل «نام اثر : کتیبه بسم ا... الرحمن الرحیم - جنس اثر : سنگ مرمر سفید - نام سازنده : میرزا سنگلاخ - سال ساخت : ۱۲۷۰ ه.ق - نام طراح اصلی : میرزا سنگلاخ - ابعاد : ۸۲/۳۳×۳/۲۳ سانتی متر - محل نگهداری : موزه آذربایجان - تبریز.

سنگ کتیبه مرمر سفید مصری است و از پنج قطعه شامل یک قطعه متن و چهار قاب تزئینی شکل گرفته و دارای ده نوع نقش تزئینی و متن با خط نستعلیق است که بصورت برجسته حجاری شده است در وسط متن عبارت تشکیل (بسم ا... الرحمن الرحیم) قرار دارد و نوشته های دیگر با مضامین در تعریف و تمجید از حضرت رسول اکرم ص در جای جای کتیبه بصورت قرینه و مرتب قرار گرفته است همچنین در طرف راست و چپ دو بیت شعر فارسی منسوب به میرزا سنگلاخ بچشم می خورد متن این شعر : سخن گوی ای کلک شیرین کلام - ز نعت محمد علیه السلام - رسول عرب شاه یثرب حرم - غلام درش هم عرب هم عجم - در بالای بسم ا... نوشته ایی با این مضمون دیده میشود: در مدینه قاهره و مصر در سنه هزار و دویست و هفتاد برشته تحریر کشیده شد و در پائین امضای میرزا نوشته شده است(راقمه سنگلاخ خامه روان) .. زخامه تحفه برد سوی خواجه دو جهان - همچنین در بین نقوش تزئینی و گلهای برجسته و زیبا در طرفین نام بسم ا... در داخل دو دایره نوشته شده (سید الکونین و فخر العالمین رسالتناه علیه السلام جنابلرینک حرم .. سلطان البرین و البحرین خادم الحرمین الشریفین عبدالحمید بن حضر تلرینک هدیه لریدیر...) (با توجه به اثر پاک شدگی جای نام پادشاه عثمانی آیه شریفه (انما یعمر مساجد ا... من آمن با... و الیوم الاخره...) جایگزین شده است که دوام نداشته و از بین رفته است اشعار منتخب در این کتیبه بزبان عربی قصیده مشهور بوضیری شاعر و عارف قرن ۷ ه.ق مصری است که در تمجید و مدح پیامبر اسلام ص سروده شده است و در فواصل مصرعهای اشعار عربی و درون دوازده ترنج کوچک عبارت (صاحب السلطان و الوا صاحب الدرجه الرفیعه . صاحب البراق و المعراج و المکانه ...) در وصف آن حضرت نوشته شده است در توصیف شرح احوال این شاعر آورده اند «شرف الدین محمد بن سعید بن حماد صنهاجی شاعر و صوفی نامبردار مصری در سده هفتم در اول شوال ۶۰۸ ه.ق به دنیا آمد زادگاهش را دلاص یا بهشیم دو ناحیه از منطقه بهنسیای مصر دانسته اند چون پدر و مادرش اهل دلاص و بوضیر بودند او نام ترکیبی «دلاصیری» را برای خود برگزید ولی به بوضیری شهرت یافت بوضیری در درسهای صوفی بزرگ ابوالعباس احمد مرسی (متوفی ۶۸۶) جانشین ابوالحسن شاذلی (متوفی ۶۵۶) شرکت می کرد و در تشکیل سلسله شاذلیه نیز سهمی داشت وی قصیده بلندی در ۱۴۲ بیت در مدح ابوالعباس مرسی سرود و او را در وفات شیخ و مرادش ابوالحسن شاذلی تعزیت گفت به گفته بروکلیمان او ده سال در بیت المقدس زیست و سپس به مدینه رفت سیزده سال نیز در مکه به تعلیم قرآن اشتغال داشت و در همانجا قصیده معروف برده را سرود سپس به مصر بازگشت و شغل دیوانی برگزید و مباشرت و حسابداری شهر شرقیه از توابع بلبیس را عهده دار گشت از دوران تصدی او به این سمت قصاید و اشعار فراوانی در دیوانش باقی مانده و قصیده طولانی و مشهور «نونیه» را نیز در شکایت از مستخدمان دولتی و مباشران حکومتی سروده است او از ۶۵۹ تا ۶۶۳ این شغل را برعهده داشت سپس به قاهره و اسکندریه رفت و مکتبخانه ای برای تعلیم قرآن کریم باز کرد و به شعر و شاعری نیز پرداخت بوضیری عمری دراز یافت سال درگذشت او را از ۶۹۴ تا ۶۹۷ در قاهره یا اسکندریه ذکر کرده اند او را در پایین گورستان مقطم و نزدیک قبر امام شافعی به خاک سپردند یکی از عمده ترین موضوعات شعر بوضیری مدح نبوی است مشهورترین قصیده او در مدح پیامبر اکرم «الکواکب الدریة فی مدح خیرالبریة» معروف به برده است که شهرت او را جهانی کرده است این قصیده در میان مردم جایگاه خاصی یافت تا بدانجا که برای خواندن آن مجالس مخصوصی ترتیب می دادند و آن

را با آداب ویژه ای می خواندند و حتی برای آن به آثار خاص نیز معتقد بودند. علاوه بر این قصیده آموزگار ادب اخلاق و تاریخ است و مردم را با بخشهایی از سیرة نبوی آشنا می سازد. ازینرو در بسیاری از کشورها متن درسی است علاوه بر اهل سنت ادیبان شیعه نیز این قصیده را شرح و از آن استقبال کرده اند.^۴ عبارت این اشعار شامل ۴ بیت از اشعار بوضیری است مانند: - امن تذکر جیران بزی سلم - مزجت دمعاً جری من مقله بدم (آیا به خاطر یاد همسایگان منطقه ذی سلم است) منطقه ای میان مکه و مدینه) که اشکی آمیخته با خون از چشمانت جاری نموده ای. مقصود شاعر از جبران، پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) می باشد (یعنی به خاطر ساکنان ذی سلم که همان پیامبر و ائمه بودند اشک پر خونی می ریخت) ام هبت الريح من تلقاء کاظمه - و اومض البرق فی الظلماء من اضم (یا این که باد از سمت کاظمه (مکانی در جنوب بصره) بوی خوش پیامبر (ص) را می آورد و یا اینکه برفی در ظلمت شب از جانب کوه اظم (نزدیک مدینه درخشیده است) فما لعینیک ان قلت اکففا همنا - و ما لفلک ان قلت استغفی یهم (چشمانت را چه شده که وقتی به آنها می گویی باز ایستید (از اشک ریختن) مثل سیل جاری می گردند و قلبت را چه شده که وقتی که می گویی آرام باش، دیوانه می شود و بی تاب می گردد) ایحسب الصب ان الحب منکتم - ما بین منسجم منه و مضطرم (آیا عاشق می پندارد که عشقش در لابلای اشک ریزان و قلب سوزانش نهفته خواهد ماند)^۵.

در توصیف محتوای باطنی و معنوی این کتیبه مواردی مانند زیباشناسی اثر و ویژگی های کاتب بلحاظ کار فنی و نوع خط در کنار مفاهیم والای شعر اهمیت یافته است که می تواند جزو ارزش های فرهنگی و هنری این کتیبه باشد زیرا در اعتقاد مسلمین کتیبه ها تجلی هنر خوشنویسی در معماری هستند و خط زیبا با رعایت قواعد و هماهنگی دست و قلم کاتب محملی مناسب برای نگارش کلام الهی بوده و در میان هنرهای اسلامی جایگاه مقدسی یافته است پس در گام اول آن چه این هنر را مقدس می کند کلام خداست و داشتن معانی رمزی و محتوای عمیق و روحانی این کلمات که بارزترین آن در جمله بسم الله الرحمن الرحیم مشاهده میشود دو خصیصه عمده را برای این کتیبه به ارمغان آورده است: ابتدا اینکه حروف انتخابی در متن دارای معانی رمزین است و ارزش نمادین داشته مثلاً حرف الف بواسطه فرم عمودی آن رمز جلال الهی است و عناصر عمودی و افقی و دواپر آن هر کدام مفاهیم خاصی را بیان می کنند که خصوصیت بعدی خطوط بکار رفته در کتیبه بسم الله را از لحاظ تناسب و نوع نگارش آن بر اساس قواعد خاصی به نمایش می گذارد این کتیبه با توجه به انگیزه ساخت آن که برای نصب بر سرمزار پیامبر اسلام ص طراحی شده است مکان ویژه ایی طلب کرده که ارتباط منطقی میان مضمون متن کتیبه و محل بکار گیری آن را نشان میدهد چیزی که در این کتیبه بچشم میخورد ارتباط نقش هندسی دایره با انتخاب متن است که کاتب در هنگام ترکیب خوشنویسی دیگر نقوش دایره ایی و نقش برگ نخلی و گل و بته سازی قابهای تزئینی کتیبه بسم الله را در درجه دوم اهمیت قرار داده و در واقع متن خوشنویسی شده رامهمترین بخش این مجموعه می داند و حتی میزان دانگ خط کتیبه را با توجه به محل مورد استفاده و میزان دوری و نزدیکی به بیننده در نظر داشته است تناسب دقیق و فرم آن قابلیت های گرافیکی متنوع ایجاد کرده که به مجموعه اثر از لحاظ بصری و فرم جذابیت می بخشد کتیبه بسم الله به لحاظ نوشتاری جهت دار است و در وهله اول نظر بیننده به مرکز کتیبه و عبارت پر محتوای بسم الله به عنوان اولین کلام خدا در قرآن جلب میشود که آفرینش با نام او آغاز شد تا جایی که در حدیثی از قول پیامبر اسلام ص گفته شده است که: هر چه در کتاب های آسمانی است در قرآن است و هر چه در قرآن است در الفاتحه است و هر چه در الفاتحه است در بسم الله الرحمن الرحیم است و هر چه در بسم الله الرحمن الرحیم است در باء است و هر چه در باء است در نقطه ای است که در زیر آن استفاده شده است همچنین استفاده از نقش هندسی دایره بعنوان کامل ترین شکل و نمادی از تحرک کلی روح سیری دایره وار داشته و نماینده کیفیت است در این کتیبه جوهره اصلی کیفی شکل دایره به هدفی مرکزی گرایش داشته و حاکی از قوانین تشابه و تقارن و تناسب هندسی در اجرای طرح و نقش است کتیبه بسم الله با مفهوم دعا و نیایش و مدح برگزیده ترین مخلوق خداوندی یعنی حضرت محمد ص همانند آیات قرآن بیانی عارفانه دارد و این کیفیت خطی ناشی از جواعتقادی اسلامی و مظهر یک حقیقت معنوی است توجه به صور روحانی کلمات بکار رفته در دعای بوضیری در کنار عبارت بسم الله الرحمن الرحیم بیننده را متوجه قدرت معنوی نام و کلام ائمه دین می کند و هماهنگی و همناختی عناصر تزئینی کتیبه و نقوش هندسی و گیاهی آن با رنگ طلایی و آبی در مفهومی فراتر از زیبایی ظاهر قرار می گیرد.

نتیجه:

برای درک ارزش های هنری کتیبه بسم الله الرحمن الرحیم فهم مقوله زیبا شناسی آن مهم است که در متن بکار رفته و با کتیبه پیوند خاصی برقرار کرده است این پیوند تماماً بر پایه ترکیب بندی عناصر معناشناسی متن اثر هنری است که معنا می یابد و به این کتیبه قدرت تصویری و محتوایی می بخشد قدرتی که سبب شدت کتیبه بسم الله در فضای احساسی که در آن قرار گرفته نوعی اندیشه را به بیننده القا کند که ناشی از خاصیت آموزشی فرهنگ اسلامی است فرهنگی که می تواند یک پیام دینی را منتقل کند پس حروف و متن بکار رفته مذهبی در این کتیبه کارکردی نشانه شناسانه داشته و بمنظور تاکید بر بنای ساختمان یا مطلقاً مزار پیامبر اسلام ص ساخته نشده بلکه نقش اصلی و محوری متن بسم الله در این کتیبه در مرکز زیبایی شناسی کتیبه قرار گرفته تا بتواند تولید معنا کند استفاده از اشعار بوضیری به همراه عبارت نام خدا در مرکز از معنایی عینی حکایت می کند و با این ترفند مطلبی فرا نمادین را از طریق نشانه هنری خود که همان خوشنویسی است منتقل کرده است متن خوشنویسی شده این کتیبه یک قصد زیبا شناسانه دارد که محتوا و علت وجودی کل اثر هنری کتیبه را بازگو و عالی ترین معنا را انتقال میدهد معنایی که همان عبارت "الله" نام مبارک خداوند است که جامع صفات کمال بوده و منزله از هر عیب و نقص است و شاید همین سبب است که امیرالمومنین علی ع فرموده که الله اسم اعظم الهی است زیرا که دلالت

۴ - نک: <http://lib.ahlolbait.com/parvan/resource/36781/c/5437/get/?doPID=&dsPID=ma>

۵ - نک برای ترجمه بیشتر <http://sarbedaranali.persianblog.ir/post/206>

تمامی اسماء و صفات الهی دارد و سایر اسماء هر یک اشاره به مرتبه ای از مراتب وجود است در صورتی که در ... تمامی اسماء و صفات الهی جمع گردیده است و او خداوندی است که هر مخلوقی در وقت حاجت و شدت که امیدش از هر کسی قطع شده به او متوسل می شود (واز او کمک می طلبد) و می گوید بسم ... یعنی در تمام امورم از خداوندی که جز او سزاوار بندگی نیست کمک می جویم، آن خداوندی که چون از او دادخواهی کنند دادخواه است و وقتی او را بخوانند اجابت کننده است.

منابع و مراجع

دیماند . موریس , (۱۳۸۳) , راهنمای صنایع اسلامی , عبدالله فریار , انتشارات علمی و فرهنگی , تهران .
سجودی . فرزانه , (۱۳۸۳) , مقالات اولین هم اندیشی نشانه شناسی هنر , فرهنگستان هنر , تهران .
گربشمن . رومن , (۱۳۵۶) , هنر ایران پارت و ساسانی , عیسی بهنام , انتشارات علمی و فرهنگی , تهران .
مصطفوی . علی اصغر , (۱۳۶۹) , اسطوره قربانی , تهران .
مهناز . شایسته فرد , جایگاه قرآن و حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی , فصلنامه پژوهشی مدرس , دانشگاه تربیت مدرس , تهران , سال ۸۱ .

لورنز کورن, کتیبه های مذهبی در معماری اسلامی, مجله هنر و مردم, ش ۱۶۶, تیر ۹۱ .

<http://lib.ahlolbait.com/parvan/resource/36781/c/5437/get/?doPID=&dsPID=ma>

<http://sarbedaranali.persianblog.ir/post/206>

